

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI ƏRƏFƏSİNDƏ  
SİYASİ QÜVVƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNDƏ BAKI MƏDƏNLƏRİ MƏSƏLƏSİ**

- Açar sözlər:** mədən rayonları, siyasi mübarizə, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, bolşeviklər, Müsəlman Komitəsi
- Key words:** oil field areas, political struggle, Special Transcaucasian Committee, Bolsheviks, Muslim Committee.
- Ключевые слова:** промышленные районы, политическая борьба, Особый Закавказский Комитет, большевики, Мусульманский Комитет.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması gərgin siyasi mübarizənin nəticəsi idi. Azərbaycan milli-demokratik qüvvələrinin hələ Fevral inqilabından sonra ilk aylardan xalqın mənafeyi uğrunda atdıqları hər addım inqilabı kimi təsnif edilən qüvvələrin müqaviməti ilə rastlaşdı. 1917-1918-ci illərin siyasi mübarizəsində demək olar ki, inqilabçı demokratların-sosialistlərin maraqlarının Azərbaycan milli və milli-demokratik qüvvələrin maraqlarına uyğun gəlmədiyi kifayət qədər tez aydın oldu. Zəhmətkeş kütlənin, əsasən də fəhlə sinfinin maraqlarının müdafiəsini özlərinə şüar edən bu inqilabçı demokratlar yerli vəziyyəti, milli amili nəzərə almırdılar. İnqilabçı demokratların-əser, mənsəvik və bolşeviklərin öz aralarında fikir ayrılığına baxmayaraq ümumən yerli vəziyyətin dəyərləndirilməsində yol verdikləri səhvlər onların hər birinə aid idi. Həmin dövrdə Bakının ictimai-siyasi həyatına aid müxtəlif məsələlərin həllində bu cür mövqe özünü göstərdi. Onların araşdırılması 1917-1918-ci illərdə Bakıda mübarizə aparən siyasi qüvvələrin fəaliyyətini daha düzgün müəyyən etməyə və AXC-nə doğru milli qüvvələrin fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Çünki ilk baxışda sırf sosial və iqtisadi mahiyyətli görünən məsələlərin arxasında çox vaxt siyasi mübarizə şəraitindən dolayı irəli çıxan siyasi məqsədlər gizləndir.

1917-ci ilin yayında siyasi qüvvələrin fikrini məşğul edən belə məsələlərdən biri Bakının fəhlə kütləsinin əsas mənbəyini təşkil edən neft mədənlərinin yerləşdiyi ərazilərin-şəhərə birləşdirilməsi-məsələsi idi. Daha daqiq olarsa, söhbət neft mədənləri yerləşən rayonların-Balaxanı, Suraxanı, Sabunçu və s. yerlərin şəhərə birləşdirilərək şəhər bələdiyyəsinə tabe edilməsindən gedirdi. Birləşdirilmənin mədən rayonlarında yaşayan və işləyən əhəlinin sosial-ictimai vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəyi vədi üzərdə olan təbliğat şüarı idi və məsələnin həllində problem görünürdü. Lakin məsələ ortaya çıxdıqdan sonra onun ətrafında başlanan mübahisələr ortaya ciddi bir problemin olduğunu göstərdi.

Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mədənlər yerləşən rayonların ərazisi böhs edilən dövrdə çox genişlənmişdi. 1917-ci ilin əvvəlində artıq burada daimi və müvəqqəti olmaqla 119-minə qədər adam yaşayırdı [35]. Mədən rayonlarının sosial-inzibati idarəsinin təşkil olunmasına ehtiyac var idi. Uzun müddət mədən-zavod rayonlarında sosial-ictimai işlərlə yalnız neft sahibkarlarının Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurası adlanan təşkilatı məşğul idi.

1906-cı ildən mədən rayonları Bakı qradonaçalnikliyinin yaradılması ilə əlaqədar olaraq şəhərlə müəyyən inzibati vahid daxilinə düşmüşdü [4,s.101]. Lakin bu həmin ərazilərin idarəsində yaranan problemləri həll etməyə kifayət etmirdi. Buna görə də, hələ əsrin əvvəllərində Qafqazda zemstvo idarəçiliyinin tətbiqi lahiyəsi ilə əlaqədar mədənlərdə də özünüidarənin təşkil edilməsi məsələsi də gündəmə gəlmişdi. Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurası mədən rayonlarında sosial-ictimai işlərdən azad olmaq üçün belə bir idarənin yaradılmasında maraqlı idi. Lakin həmin vaxt mədənlərdə ayrıca zemstvo yaradılması və ya şəhərə birləşdirilərək şəhər bələdiyyəsinə daxil edilməsi kimi təkiliflərin üzərində fikir ayrılığı olmuşdu. Bir müddət məsələ müzakirə obyektinə olsa da, öz həllini tapmamışdı. Sonuncu dəfə 1916-cı ildə Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurası bu barədə xüsusi rəy vermiş və mədənlərin şəhərə birləşmədə orada ayrıca özünüidarənin yaradılmasını məqsəduyğun hesab etmişdi [34].

Fevral inqilabından sonra məsələ yenidən üzə çıxmışdı. Bu zaman Bakıda yeni inqilabi hakimiyyət orqanlarının yaradılması ilə yanaşı köhnə hakimiyyət orqanlarının demokratikləşdirilməsinə

də başlanılmışdı. Müvəqqəti Hökumət köhnə senzli dumanın əvəzinə yeni demokratik tərkibli дума yaradılması barədə qərar vermişdi. Qərarda şəhər ətraflarının da bələdiyyələrə daxil edilməsi şərtləri və mümkünlüyü göstərilmişdi [12].

Məsələnin mahiyyətinin tam aydın olması üçün bir qədər haşiyəyə çıxaraq qeyd edək ki, 1878-ci ildən yaranan Bakı şəhər Dumasının bir yerli hakimiyyət orqanı kimi artıq sabitləşmiş, müəyyən təcrübəyə əsaslanan idarəçilik sistemi var idi. Bu xüsusiyyət onu şəhərdə kifayət qədər güclü hakimiyyət subyektinə çevirə bilirdi. Bakının ictimai-siyasi həyatında olan bütün siyasi qüvvələr də bu xüsusiyyəti öz fəaliyyətlərində nəzərə alırdılar. Müvəqqəti Hökumətin və Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (OZAKOM) yerli hakimiyyətin təşkili haqqında qanunu özünüidarə hakimiyyətini hüquqi cəhətdən təsdiq edir və Müvəqqəti Hökumətin yerli orqanı olan İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi (İTİK)nin öz hakimiyyətini seçkilərdən sonra yeni demokratik Dumaya verməsini nəzərdə tuturdu. İləmin dövrdə bütün siyasi partiyalar дума seçkisinə ciddi əhəmiyyət verirdilər. Bolşeviklərin də mədənlər məsələsinə xüsusi diqqət yetirməsi bununla bağlı idi.

Məsələnin həllini inqilabçılar-sosialistlər, milli qüvvələr və neft sənayeçiləri müxtəlif cür görürdülər. İnqilabçıların, ilk növbədə bolşeviklərin təklifinə görə həmin mədənlər rayonları (bir neçə yaxın yerləşən kəndlərlə birlikdə -A.Ə) şəhərə birləşməli və onunla vahid özünüidarəyə aid edilməlidir. Təbliğat işini genişləndirən bolşeviklər mədənlərin şəhər idarəsi səlahiyyətlərindən kənarda qaldığını, fəhlələrin sosial-ictimai problemlərinin həlli üçün bu addımın zəruriliyini göstərərək birləşdirilmə tələbini irəli sürmüşdülər. Bu zaman onlar mədənlərin şəhərlə sıx iqtisadi əlaqəsinin olmasını, fəhlələrin xeyli hissəsinin şəhərdə yaşadıklarını və mədənlərdə şəhər həyat tərzinin olmasını əsas gətirirdilər. Qeyd edək ki, bu dövrdə hələ ki, bolşeviklər dinc mübarizə aparmaqda idilər. Birləşdirmə baş tutacağı halda bolşeviklər mədənlərin fəhlələrinin səsləri hesabına dumaya seçkilərin nəticəsinin onların xeyrinə olacağına inanırdılar. Bu məsələdə fəhlələrin mənafeyini əsas götürüklərini bəyan edən bolşeviklər həm də onlar arasında nüfuz qazanmış olacaqdılar. Bütün bunları nəzərə alan S.Şaumyan bu məsələdə xüsusi canfəcanlıq göstərirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələyə fəhlələrin münasibətini aydınlaşdırmaq üçün fəhlə rayonlarında hər halda ümumi rəy sorğusu keçirmək barədə mənsəviklərin təklifi çıxılmaqda sosialist bloku bu məsələdə bütövlükdə birləşdikdə bolşeviklərin tərəfində idilər [3, s.129]. Eyni zamanda mənsəviklər hələ ki, yalnız Bibiheybət və Ağ şəhər rayonunun birləşdirilməsinin mümkün hesab edirdilər [17].

Milli qüvvələr isə mədənlərin bütün Bakı kəndləri (33 kənd cəmiyyəti və ona daxil olan 45 kənd nəzərdə tutulur-A.Ə) ilə birlikdə vahid zemstvo idarəsinə daxil edilməsini təklif edirdilər. Onlar bununla mədənlərdən gələn gəlir hesabına Bakı kəndlərinin abadlaşdırılması və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmağa çalışırdılar. Bu isə öz növbəsində haqlı tələb idi. Milli demokratların lideri M.Ə.Rəsulzadə həmin dövrdə bu cür birləşmənin zəruriliyini belə ifadə edərək yazırdı: "Mədənlər, kənd sümükdür. Sümüyü ətdən ayırmaq olmaz. Mədənlər kəndlərin qan damarıdır. Kəndləri qansız buraxmaq olmaz..." [6, s.277.]

Bələliklə, müsəlman kəndləri mədənlərdən uzaq düşdüyü halda onlarda mədəni həyat tərzinin, sosial-ictimai vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün görüləsi tədbirlər mümkünsüz olurdu. Milli-demokratlar bolşeviklərin məqsədlərini düzgün qiymətləndirərək fəhlələrə ona da diqqət yetirməyə çağırırdılar ki, mədənlər şəhərə birləşdikdə yaranan yeni dumada mədənlərdən seçilən fəhlə nümayəndələri onsuz da say hesabı ilə üstünlük qazana bilməyəcəklər və bu səbəbdən də dumada öz xeyirlərinə qərarlar verilməsinə nail ola bilməyəcəklər [6, s.283]. Əksinə kəndlərlə birgə zemstvo yaradılacağı təqdirdə ictimai idarə işində aparıcı qüvvələr yenə də fəhlə nümayəndələri (onların ictimai-siyasi fəallığı səbəbindən-A.Ə) olacaq [6, s.284]. Rəsulzadə tamamilə məntəqli şəkildə əsaslandırır ki, mədənlərin kəndlərlə birgəliyi heç də inqilab amilini zəiflətməyəcək. O, mədənləri yalnız şəhərə birləşdirmək istəyən bolşeviklərin əslində fəhlələrin deyil, ilk növbədə öz siyasi mənafevlərini güddüklərini isbat edirdi [6, s.284]. Bolşeviklərin mədənlərdə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, mədənlərin abadlaşdırılması, səhiyyə və sanitariya sahəsində işlər görülməyi barədə vədlərini yalnız şəhərə birləşməklə deyil, kəndlərlə birgə zemstvoda da həyata keçirmək mümkün idi.

Üçüncü təklif neft sənayeçilərinin və ya mədənlər sahiblərinin təklifi idi. Onlar əvvəlki kimi, öz mənafevlərini güdürək mədənlərin ayrıca özünüidarəsi olmasını istəyirdilər. Aydın idi ki, yaradılacaq zemstvo və ya şəhər özünüidarəsi daha çox yerli büdcə hesabına maliyyələşəcəkdi. Sənayeçilər

öz gəlirləri hesabına nə şəhərin problemlərinin həlli ilə də məşğul olmaq, nə də kəndlərin abadlaşdırılmasında maraqlı deyildilər.

Məlum olduğu kimi, neft mədənlərinin böyük hissəsi əsas etibarilə qeyri-azərbaycanlı kapitala məxsus idi. İsvaç, ingilis, fransız kapitalistləri ilə yanaşı burada erməni milli burjuaziyasının çəkisi böyük idi. Mantaşov, Taqionosov, Lionozov, Qukasov, Mirzoyev və başqaları bu sahədə ön sıralarda idilər. Ümumiyyətlə, xırd və orta burjuaziya adətən fəhlələrə qarşı Bakıda iri burjuaziya sıralarında ermənilərin çəkisi böyük idi. Yarandığı vaxtdan Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurası da fasiləsiz olaraq erməni sənayeçilərinin (Qukasovlar) rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərirdi. Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının tərkibinin onun fəaliyyətinə istiqamətverici təsiri o qədər qabarıq idi ki, hələ vaxtilə 1905-ci ildə tətil edən müsəlman fəhlələrin sahibkarlar qarşısında qoyulan tələblərində həmin şurada müsəlmanların sayının artırılması bəndini daxil etmişdilər [9, s.219].

Mədənlərdə ayrıca özünüidarə yaradılması məhz bu qurultay şurasının təklifi idi. Bu zaman isə kəndlərin mədənlərdən ayrılması nəzərdə tutulurdu. Bakı kəndləri isə bu fikrə daima etiraz etmiş və ayrılmağa qarşı çıxmışlar. Buna qədər də mədənlərdə Neft sənayeçilərinin apardığı sosial tədbirlərdən həmişə mədənlər rayonunda yerləşən və onunla üzvi şəkildə bağlı olan kəndlər məhrum olmuşdular [6, s.277]. Lakin mədənlərin ayrıca özünüidarəsinin yaradılması kəndlər üçün heç bir ümid yeri qoymurdu.

Əlbəttə ki, müsəlman kəndlərinin mədəni inkişafı nə erməni neft sənayeçilərinin, nə də, bolşeviklərin məqsədi deyildi. Bu yalnız milli burjuaziya və milli demokratların məqsədləri ola bilərdi.

Məsələnin bu və ya başqa cür həlli edilməsi üzərində bir neçə ay gərgin müzakirələr getmişdi. Bolşeviklər öz məqsədlərinə nail olmaq üçün İTİK-ə təsir etdiyi halda, milli qüvvələr və burjuaziya öz maraqlarını Duma vasitəsi ilə həyata keçirməyə çalışırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu senzli dumaya seçilən 80-deputatdan 40-ı azərbaycanlı idi [5, s. s59]. Onların bəziləri dumadan uzaqlaşsalar da, yenə orada kifayət qədər idilər. İTİK-də isə məlum olduğu kimi, azərbaycanlı nümayəndələrin sayı cüzi idi.

Hələ 1917-ci ilin martında Müvəqqəti Hökumətin Daxili İşlər Nazirliyi yanında Zemstvo islahatı üzrə komissiya yaradılmış və onun qərarında Bakı mədənlər rayonlarının qəza kəndlərində ayrıca xüsusi özünüidarəsi yaradılması və ya şəhərə birləşdirilməsi məqsəduyğun hesab edilməmişdi [6, s.343].

Dumaya seçki kompaniyası başlayan kimi sosialistlər tez diqqətlərini mədənlər məsələsinə yönəltdilər. Bakı Soveti iyun ayının əvvəlində həmin vaxt Petroqradda olan S.Şaumyan və S.Saakyana (sağ eser) Müvəqqəti Hökumətin qarşısında bu məsələni qaldırmaq, yəni, mədənlərin şəhərə birləşdirilməsi barədə qərar alma olmaq barədə göstəriş vermişdi [18]. Lakin orada məsələnin yerli orqanlar tərəfindən həll edilməsi olduğu bildirilmişdi. Bir tərəfdən Şəhər Duması, digər tərəfdən İTİK müxtəlif siyasi qüvvələrin maraqlarını ifadə edərək öz nümayəndələrini Tiflisə-Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə (XZK) göndərərək məsələnin orada həll edilməsinə çalışmışdılar. İyunun 19-da XZK məsələni müzakirə edərək bu məsələnin həllinin XZK-nin səlahiyyətində olduğunu bildirmişdi [19, s. 9]. İTİK də öz növbəsində iyulun 7-dəki iclasında yeni Şəhər Duması seçilənədək mədənlər məsələsinin həllinin təxirə salınmasını qərar almışdı. Qərar ilk növbədə bolşeviklərin narahatlığına səbəb olmuşdu. Onlar bundan sonra Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinə (BSİK) mədənlər məsələsinin həllində bir iş görməməkdə itiham edərək özləri hərəkətə keçmişdilər. Bolşevik təşkilatının Bakı komitəsi ilk növbədə İTİK-in üzvü olan Bakı Soveti nümayəndələrindən bu məsələnin necə olursa olsun həllinə nail olmağı tələb etmiş, [10] məsələnin təchili həllinə nail olmaq üçün isə iyulun 11-də Şaumyanın sədrliyi ilə iclas keçirərək bütün mədənlər rayonlarında fəhlələrin nümayişə çıxmasını, hətta qərar gözləmədən mədənlərdə seçki məntəqələrinin yaradılması barədə Bakı Sovetinə təklif ünvanlamışdılar [11]. Artıq iyulun 12-dən başlayaraq bolşeviklər öz qəzetlərinin məntəqəsinə "Yoldaşlar, Şəhər Dumasına seçkilərə hazırlaşın. Mədənlərin birləşdirilməsini tələb edin!" sözlərini çıxarmışdılar.

Hər hansı qarışıqlığın yaranmasından çəkinən XZK şəhərlə sıx iqtisadi əlaqə və mədənlərdə şəhər həyat tərzinin olmasını əldə əsas tutaraq iyulun 12-də İTİK-ə mədənlər rayonlarının şəhərə birləşdirilməsi barədə qərar verəməsinə icazə verir. Bundan sonra İTİK iyulun 26-da mədənlərin şəhərə birləşdirilməsi barədə qərarını qəbul edir. Qərara görə Balaxanı, Suraxanı, Bibi-Heybət, Ağ şəhər ra-

yonları şəhərə birləşdirilirdi. Ətraf kəndlərə gəlincə isə, qərar da kəndlər birləşmək istəməsələr və ya bu barədə fikirlərini bildirməyə geciksələr, o halda onların birləşdirilməsi məsələsinin növbəti Duma seçkisində kimi təxirə salınması göstərilirdi [14]. Bu zaman cəmi-bir neçə kənddən söhbət gedirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, İTİK-in bu qərarı qəbul etməsində Bakı Sovetinin bu orqandakı təmsilçiləri, o cümlədən bolşeviklərin əsas nümayəndəsi S.Şaumyan mühüm rol oynayırdılar. Belə ki, qərar qəbul edilən zaman həmin iclasda komitənin 25 üzvündən 15-i iştirak edirdi ki, onun da 10 nəfəri Bakı Sovetinin komitədəki nümayəndəsi idi. Şaumyanın məruzəsindən sonra komitə müvafiq qərarı qəbul etmişdi [23]. Oradaca 3 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmış və ona birləşdiriləcək əraziləri müəyyənləşdirmək tapşırılmışdı [13]. Komissiyaya S.Şaumyan, Ter-Arakelov, Arakelyan və doktor Seyidov daxil edilmişdilər [19, s.9].

Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan və bir tərəfdən Müsəlman Milli Komitəsinin, digər tərəfdən burjuaziya nümayəndələrinin müqaviməti ilə bacarmayan İTİK iyulun 29-da yenidən iclas çağıraraq özünün Balaxanı, Suraxanı, Bibiheybət və Ağsəhər mədən rayonları birləşdirilməsi barədə qərarını XZK-nin qarşısında müdafiə etmək üçün Şaumyan və Ter-Arakelyanı Tiflisə göndərməli olmuşdu. Bu addım öz növbəsində Dumada olan burjuaziya nümayəndələrinə də qətiyyət göstərməyə məcbur etmiş, onların tələbi ilə avqustun 1-də məsələ ilə bağlı Dumanın da fəvqəladə iclası çağırılmışdı [23]. Dumada fəal şəkildə milli mövqeyi müdafiə edən deputatlar-Q.Qasimov və A.Şurov məsələnin bu cür həllinə qəti şəkildə öz etirazlarını bildirmişdilər. Onların mövqeyi milli demokratik qüvvələrin mövqeyi üst-üstə düşürdü. İclasda milli burjuaziyanın millətçilikdə ittiham olunmasına qarşı Azərbaycan burjuaziyasının fəal nümayəndəsi M.Əsədullayev in verdiyi cavab da diqqət çəlb edir: “Bəli, mən burjuayam, neft sənayeçisiyəm. Lakin buranın yerli sakiniyəm. Mənim doğma kəndimin maraqları mənim üçün çox yaxındır.” [23]. Azərbaycanlı milli qüvvələrin narahatlığı kəndlərin aqıbeti ilə yanaşı Duma seçkilərinin ləngiməsi ilə də bağlı idi. Məlum olduğu kimi onlar şəhərin idarəsində əsas rol oynayan inqilabi hakimiyyət orqanlarında layiqincə təmsil oluna bilməmişdilər və indi də duma seçkilərinə ümid bəsləyirdilər ki, şəhərin idarəçiliyində iştirak edə bilsinlər.

Beləliklə, İTİK nümayəndə heyətinin ardınca Duma da özünün üç nəfərdən- A.Şurov, X.Vermişev və Ter-Mikaelyandan ibarət nümayəndə heyətini XZK ilə danışıq aparmaq üçün Tiflisə yollamışdı [15]. Tiflisdə XZK-nın 8 avqust tarixli iclasında əvvəlcə hər iki tərəfin mövqeyi dinlənilmiş, lakin mədənlərin dərhal şəhərə birləşdirilməsi barədə göstəriş verilmişdi. Sonradan mənsəvik Frolov vaxtilə XZK bu qərarı məhz Şaumyanın təzyiqi əsasında qəbul etdiyini göstərmişdi [36, s.93]. Şaumyanın demokratiyanın maraqlarının müdafiəçisi kimi canfəşanlıq nəticəsini vermişdi. Lakin Duma nümayəndəliyi müsəlman əhalinin məsələnin bu cür həllindən narazı olduğunu eləcə də, mədənlərdən ibarət ayrıca özünüidarə orqanı yaradılmasının fəhlələrin mənafehinə daha uyğun olduğunu bildirməklə qəti şəkildə qərara etiraz etmişdilər.

Yeri gəlmişkən, burada müxtəlif maraqların toqquşduğu bu məsələ ilə bağlı bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, bir tərəfdən azərbaycanlı və erməni burjuaziyası nümayəndələri mədənlərin şəhərə birləşdirilməsinə qarşı çıxmaqla ortaq mövqə göstərmiş, digər tərəfdən isə eyni erməni burjuaziyası nümayəndələri mədənlərin kəndlərlə birləşməsinin yol veriləcəyini fikrində bolşeviklərlə bir mövqeyi paylaşmışdılar. Ümumən isə burjuaziyanın mövqeyini kadet partiyası ifadə edirdi. Bu səbəbdən də, müəyyən mərhələdə Dumanın kadet partiyasından olan nümayəndələri və azərbaycanlı burjuaziya nümayəndələri ilə eyni mövqedən çıxış edirdilər. Erməni kadet X.Vermişevin də XZK qarşısında çıxış edərək müsəlman kəndlərinin birləşmə ələhinə olduğunu bildirməklə bolşeviklərə qarşı çıxması bundan irəli gəlirdi. Kadetlər mədənlərin şəhərə birləşəcəyi halda дума seçkilərində kifayət qədər səs qazana bilməməkdən narahat idilər. Amerika tədqiqatçısı R.Sunido öz əsərində bu vəziyyəti “Kadet rəhbərliyi müsəlman liderlərlə birləşərək Sovetə müxalif oldu” firki ilə ifadə etmişdi. [8, s.116]. Mədənlərin şəhərə birləşdirilməsinə qarşı çıxmaqda neft sənayeçilərinin mövqeyi milli-demokratların mövqeyi ilə üst-üstə düşsə də, qeyd olunduğu kimi müsəlman kəndlərinin birləşməsi məsələsində onlar təcrid olunmuş vəziyyətdə qalırdılar. Buna baxmayaraq Azərbaycan milli burjuaziya nümayəndələri və milli-demokratları öz mövqelərindən çəkinmirdilər. Milli qüvvələrin tələbindən sonra, belə demək olar ki, müsəlman fəhlələrində bolşeviklərin siyasi məqsədləri ilə bağlı şübhələrin tələbinə xatirinə Şaumyanın mədənlərə bitişik 10-12 kəndin də şəhərə birləşməsinin mümkünlüyünü bildirmişdi. Lakin onun bu “güzəşt”i ilə razılaşmayan A.Şurov və müzakirələrdə iştirak edən X.Sultanov Bakı qradonaçalınklyinə daxil

olan 33 kənd cəmiyyətinin hamısının mədənlərə birləşdirilməsinə tələb etmişdilər [16]. Nəticədə XZK-da bu gərgin mübahisədən sonra məsələni araşdırmaq üçün Əmək komissarı İ.Ramişvili, XZK üzvləri Papacanov və M.Y.Cəfərovun köməkçiləri T.Bekzadyan və Məlik Aslanovun daxil olduğu komissiya yaradılmışdı [16].

Qeyd edilməlidir ki, Bakı kəndləri özləri də fəaliyyətsiz dayanmayaraq, XZK-nın bu qərarına etiraz etmişdilər. Belə ki, həmin vaxt Sabunçu kəndində İsa bəy Aşurbəylinin sədrliyi ilə Bakı kəndlilərinin ittifaqı yaradılmışdı. Adları çəkilənlər içərisində “İttihad” təşkilatı nümayəndələrinin olması bu ittifaqın həmin təşkilatın təşəbbüsü ilə yaradılmışıq göstərirdi. Yəqin ittifaqın ilk addımlarından biri də bu olmuşdu ki, İ.Aşurbəyov Bakı kəndliləri adından XZK üzvü M.Y.Cəfərova müraciət ünvanlayaraq kəndlərin mədənlərdən ayrılmasına mane olmağı xahiş etmişdi [24]. Nəhayət, avqustun 31-də XZK-nın fərqli tərkibdə- İ.Ramişvil, Erzinkyan, Ə.M.Topçubaşovdan ibarət komissiyası Bakıya gəlir. Komissiya sədr Ə.Topçubaşovtəyin edilmişdi. Sentyabrın 1-də komissiya vəziyyət idarəsi, Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsi, Şəhər seçki komitəsi, Mütəəssislər Məclisinə seçki üzrə komissiya və Müsəlman Komitəsinin nümayəndələrinin iştirakı ilə geniş iclas təşkil edilirdi. Lakin Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının nümayəndələri burada iştirak etmədilər. İclasda Şaumyan bir daha öz tələblərinin üzərində dayanaraq Bakı kəndlərinin mədənlərə birləşdirilməsinin mümkün olduməsini sübut etməyə çalışaraq geniş çıxış edir. O, hər vəchlə patriarxal kəndin mədənlərlə heç bir ümumiliyinin olmadığını göstərməyə çalışır. Şaumyan məqsədinə nail olmaq üçün neft sənayeçilərinin də məhz bu səbəbdən vaxtilə mədənlərin kəndlərlə birləşdirilməsinə razı olmadığını qeyd etməklə milli qüvvələrin təklənməsinə nail olmağa cəhd edərək, mədənlərlə yanaşı 10 kəndin də şəhərə birləşməsinə məqsəduyğun hesab etmişdi. Lakin qərar Azərbaycan milli siyasi qüvvələrini razı salmamışdı. Topçubaşov özü isə qərarla qətiyyət razılaşmayaraq onu izləməkdən imtina etmişdi [21]. Mövcud vəziyyətdə başqa yolu qalmayan Milli Komitə kəndlilərin rəyinin öyrənilmədiyi barədə XZK qarşısında məruzə etmək üçün Ə.Topçubaşov, F.Xoyysi, M.Əsədullayevdən ibarət komissiya yaratmışdı [26]. Ümumiyyətə isə azərbaycanlılar məsələnin yeni Duma seçiləndən sonra həll ediləcəyi fikrində idilər.

Baş verənlərdən sonra Müsavat partiyası məsələnin əhəmiyyətini, xüsusən də onun siyasi nəticələrinə görə fəal işə başlamışdı. Partiyanın lideri Rəsulzadə bir tərəfdən müsəlman kəndlisini “Hərda göndər, orda mən!” tələbi ilə çıxış etməyə çağırır, lakin eyni zamanda müsəlman kəndlilərinin ictimai-siyasi işdə passivliyini də düzgün qiymətləndirərək müsəlman fəhlələri ayaga qaldırmağa çalışır. Sentyabrın 7-də partiya bu məsələ ilə bağlı qətməmə qəbul edərək mədənlərin şəhərə birləşdirilməsinin yol verilməz olduğunu bəyan edir [27]. Sentyabrın 8-də isə müsəlman fəhlələrin böyük mitinqi təşkil edilir. Burada Müsavat rəhbəri fəhlələrə aydın şəkildə izah edir ki, bolşeviklərin vədlərinə baxmayaraq birləşmədən sonra mədənlərin gəlirləri elə şəhər xərclərinin ödənilməsinə gedəcək. Buna görə də, müsəlman fəhlələr çalışmalıdırlar ki, kəndlərin şəhərlərdən ayrılmasına və mədənlərin şəhərə birləşdirilməsinə yol verilməsin. Eləcə də, müsəlman fəhlələr izah edilir ki, digər fəhlələrin də mədənləri birləşdirilmək cəhdlərinə qarşı hər vasitə ilə çıxmaq lazımdır [28].

Milli demokratların fəaliyyəti təsirsiz qalmadı. XZK-nın qərarına görə mədənlərin şəhər birləşməsi barədə qərar qəbul edilərsə, mədənlərlə bərabər Zığ, Bibiheybət, Sabunçu, Zabrat, Binəqədi, Suraxanı, Biləcəri, Əmircan (Əmirhacıyan) Digah, Bülbülə, Əhmədli, Keşlə, Balaxanı daxil olmaqla 13 Bakı kəndinin də birləşməsinə razılıq verildi [1]. Bununla belə, bu məsələdə mütləq müvəfəqiyyət əldə edilmədiyini diqqətə çatdıran Müsavat lideri “Bir dərs daha” adlı məqaləsində müsəlman demokratiyasını birləşməyə “Daha ziyadə təşkilat, daha ziyadə ittihad!” söyləməklə baş verənlərdən dərs almağa çağırırdı [6, s.32].

Lakin burjuaziya, o cümlədən azərbaycanlı burjuaziya nümayəndələri öz mövqelərini təslim etmək fikrində deyildi. Sentyabrın 19-da Dumada məsələ yenidən müzakirə olunur və burada yaradılan hüquq komissiyası XZK-nın belə bir qərarı verməsinə səlahiyyətinin çatmadığını əsaslandırır. Bundan sonra XZK-dən yan keçməklə birbaşa Müvəqqəti Hökumətin bu məsələyə baxmasına nail olmaq üçün Petroqrada nümayəndəlik göndərilir [29]. Nəhayət, Q.Qasimovun da olduğu həmin nüma-

yəndə heyətinin səyi nəticəsində Müvəqqəti Hökumətin Daxili İşlər Nazirliyi yanında Xüsusi Müşavirə üzvlərindən təşkil edilən komissiya mədənlərin şəhərə birləşməsi barədə qərarı ləğv etdi [2,s.104].

Məsələ burasında idi ki, avqust ayında baş vermiş Kornilov qiyamından sonra bütün Rusiyada bolşeviklərin mövqeyinin gücləndiyindən onların Müvəqqəti Hökumət üçün təhlükə yaratdıqları aydın idi. Bu səbəbdən də, bolşeviklərin siyasi məqsədlərinin reallaşmasına kömək edə biləcək amillərin aradan götürülməsi milli- demokratik qüvvələri burjuaziya ilə birləşdirirdi.

Baş verənlərdən sonra mədənlər məsələsi bir müddət diqqətdən kənar qalmışdı. Bolşeviklər bu vaxt diqqətlərini daha çox Bakı Sovetinin yeni seçkilərinə yönəltmişdilər. Oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə, oktyabrın 29-da isə Dumaya seçkilər (mədənlərsiz-A.Ə) keçirilmiş, lakin heç birində bolşeviklər mütləq üstünlük əldə edə bilməmişdilər. Öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışan bolşeviklər yeni seçilmiş Dumanın ilk iclaslarından yenidən mədənlər məsələsini gündəliyə çıxarırlar. Noyabrın 14-də Dumanın iclasında çıxış edən Şaumyan artıq Müvəqqəti Hökumət devrildiyini əsas kimi göstərərək onun mədənlər barədə qərarına da yenidən baxılmasını tələb edir [30]. Dumanın növbəti 18 noyabr iclasında iki lahiyə-mədənlərin ayrıca özünüidarəsi olması və ya qəza zemstvosu yaradılaraq mədənlərin oraya daxil edilməsi lahiyələri müzakirə olunduqdan sonra məsələ bolşeviklərin istəyinə həll olunmuş, mədənlərin şəhərə birləşdirilməsi barədə lehinə 24 ələhinə 24 səsə qərar qəbul edilmişdi. Qeyd edək ki, yeni Dumada milli qüvvələr azlıqda qalmışdılar. Onlar ümumi deputat sayının üçdə birindən də az idilər [5,s.72]. Əlbəttə, bu vəziyyət də da sözügedən qərarın qəbul edilməsinə təsir etmişdi. Digər ərəfdən isə, bu məsələdə Duma üzvü olan daşnaqların da rolu olmuşdu. Onlar birləşməyə səs vermişdilər [22]. Lakin dəfələrlə olduğu kimi ikili oyun oynayaraq daşnaqlar Dumanın öz qərarlarında qənaunvericiliyi də nəzərə almasını və Zaqafqaziya Komissarlığına nümayəndə göndərməsini təklif etmişlər. Təklənmiş vəziyyətdə qalan Dumanın müsəlman fraksiyası nümayəndələri məsələnin bu cür həllinə ciddi etiraz etmiş, Topçubaşov öz komissiyasının qərarını imzalamayaraq iclası tərk etmişdi [22]. Aşurov isə birləşdirilmənin yolverilməzliyini əsaslandıraraq geniş həcmli xüsusi rəy yazaraq Dumaya təqdim etmişdi [20].

Lakin Bakıda kəskinləşən siyasi mübarizə reallaşması üçün böyük iş tələb olunan mədənlər rayonlarının birləşdirilməsi məsələsinə arxa plana keçirmişdi. Dumanın bu qərarı kağız üzərində qalmışdı. Dumanın mədənlər ilə bağlı məsələnin həlli üçün komissiya yaratsa da, bir iş görülməmişdi. Bolşeviklərin də diqqət artıq ayırı məsələlərə yönəlmişdilər. Artıq 1918-ci ilin əvvəllərindən öz siyasi mövqelərini hərbi qüvvə hesabına möhkəmlətməyə başlayan bolşeviklər üçün fəhlələrin marağı və dəstəyi uğrunda mübarizəyə ehtiyac qalmamışdı.

Sonuncu dəfə isə menşeviklər bu məsələni qabartmaqla zəif siyasi mövqelərini gücəndirməyə çalışmışdılar. Yanvarın sonunda onlar şəhər idarəsinə müraciət edərək Dumanın müvafiq qərarı ilə bağlı nə iş görülmədiyi barədə təcili məlumat tələb etmişdilər [31]. Onların fikrincə, mədənlərdə seçkilər keçirildiyi halda bu inqilabın sosialist mərkəzini gücləndirəcəkdik [32]. Eləcə də, daha praqmatik düşünən menşeviklər mədənlər hesabına Bakı şəhərində iqtisadi, maliyyə problemlərinin həllinə kömək edə biləcəyi və kəskinləşmiş vəziyyətin bir qədər düzələcəyinə ümid bəsləyirdilər. Dumanın fevralın 10-da olan iclasında isə mədənlər məsələsi son dəfə ortaya atılsa da, bir nəticə olmamışdı [33]. Mart hadisələrindən sonra isə Dumanın ləğv edilməsi ilə faktiki olaraq məsələ siyasi baxımdan əhəmiyyətini itirmişdi.

Beləliklə, mədənlər rayonlarının şəhərə birləşdirilməsi məsələsi mahiyyət etibarilə sosial-iqtisadi məsələ olsa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Bakının ictimai-siyasi və milli xüsusiyyətlərindən dolayı artıq siyasi məsələyə çevrilmişdi. Bakı mədənləri məsələsinin ətrafında olan mübahisələr 1917-1918-ci illərdə Bakının ictimai-siyasi həyatında üzə çıxan bir sıra başqa məsələlər kimi milli qüvvələrlə inqilabçı-sosialist düşərgə arasında ziddiyyətin bariz nümunəsi idi.

#### İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat:

1. «Açıq söz», 1917, 11 sentyabr, №564.
2. Adıgözəlova A. Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda idarəçilik sistemi. Bakı, 2017.
3. Ağamaliyeva N. Yerli özünüidarə orqanlarının demokratikləşməsi və bu prosesdə siyasi partiyaların rolu. // Azərbaycan tarixinin problemləri. (məqalə toplusu) I hissə, Bakı, 1993.s.120-135.
4. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2001.

5. Cəfəri C. Azərbaycanlı deputatların Bakı Şəhər Dumasında fəaliyyəti (1893-1917). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2004.
6. Rəsulzadə M. Ə. Əsərləri. 1917- aprel 1918. IV cild. Bakı, 2013.
7. Şaumyan S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1978.
8. Suny R.G. Bakı Komünəti. Rus devrimində Milliyyət və Sınıf. İstanbul. 1990.
9. Ахмедов А. Азербайджанские рабочие в революции 1905 года. Баку, 2002.
10. «Бакинский рабочий», 1917, 9 июля, №24.
11. «Бакинский рабочий», 1917, 14 июля, №26.
12. «Бакинский рабочий», 1917, 23 июля, №30.
13. «Бакинский рабочий», 1917, 28 июля, №32.
14. «Бакинский рабочий», 1917, 2 августа, №34.
15. «Бакинский рабочий», 1917, 4 августа, №35.
16. «Бакинский рабочий», 1917, 13 августа, №39.
17. «Бакинский рабочий», 1917, 18 августа, №41.
18. «Баку», 1917, 2 сентября, №195.
19. «Известия Бакинской Городской Думы», 1918, №1-2, II часть, январь-февраль.
20. «Известия Бакинской Городской Думы», 1918, №3-4 март-апрель.
21. «Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района», 1917, 3 сентября, №126.
22. «Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района», 1917, 20 ноября, №190.
23. «Каспий», 1917, 2 августа, №172.
24. «Каспий», 1917, 19 августа, №185.
25. «Каспий», 1917, 2 сентября, №196.
26. «Каспий», 1917, 3 сентября, №197.
27. «Каспий», 1917, 8 сентября, №201.
28. «Каспий», 1917, 10 сентября, №202.
29. «Каспий», 1917, 21 сентября, №210.
30. «Каспий», 1917, 16 ноября, №251.
31. «Наш голос», 1918, 30 января, №20.
32. «Наш голос», 1918, 6 февраля, №25.
33. «Наш голос», 1918, 24 февраля, №31.
34. «Нефтяное дело», 1916, 8 июня, №11.
35. «Нефтяное дело», 1917, 22 июня, №11-12.
36. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая, 1917-1918г. Баку, 1927.

#### THE ISSUE OF THE BAKU OIL FIELDS IN THE ACTIVITY OF POLITICAL FORCES ON THE EVE OF THE CREATION OF THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC (ADR) Summary

One of the issues that aroused interest of political forces in the summer of 1917 was the question of the amalgamation to the city of Bakı of the oil field areas, where the bulk of the Bakı workers worked. Despite the fact that the question of joining the oil field areas to the city was in fact, socio-economic in nature, it turned into a political issue during the period under review. Like other issues of the socio-political life of Bakı in 1917-1918, it revealed serious contradictions between the Azerbaijani national forces and the socialist camp.

#### ВПРОС БАКИНСКИХ ПРОМЫСЛОВ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИЛ НАКАНУНЕ СОЗДАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ Резюме

Одним из вопросов, вызывавших интерес политических сил летом 1917 года, был вопрос присоединения к городу Баку территорий расположения нефтяных промыслов, где работала основная масса бакинских рабочих.

Несмотря на то, что вопрос присоединения промысловых районов к городу носил, по сути, социально-экономический характер, он превратился в рассматриваемый период в политический вопрос. Как и другие вопросы общественно-политической жизни Баку 1917-1918 годов, он выявил серьезные противоречия между азербайджанскими национальными силами и социалистическим лагерем.